

קריסה נפשית ופיזית שהובילה למוות

ירון ניר פרייזגר, "הימים המסויטים, יוסף זלקוביץ' וחוג האינטלקטואלים בגטו לודז'", מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים, 2024, עמ' 290

ניצלו בוויילנה ובלודז', והוא הוקם מחדש ופועל עד היום בניו-יורק. במקביל, היה זלקוביץ' בין מייסדי "החברה המדעית של לודז'", שקיבצה כשלושים אנשי מדעי הרוח והחברה, שעסקו בחקר הקהילה היהודית בעיר ובסביבותיה ופירסמו כתב-עת למדעי היהדות, שגיליונו הראשון יצא לאור ב-1938. זלקוביץ' היה מזכירו. אף על פי שגדל במשפחה חסידית והוסמך לרבנות בגיל צעיר, הפך זלקוביץ' לחילוני והצטרף לתנועת ה"בונד" הסוציאליסטית-אידישיסטית.

גם בתנאי מלחמה, מוות ומחסור, כשהם צפופים בגטו ונתונים להשפלה, לרעב ולהשמדה יומיומית, המשיכו יהודי לודז', כבני עמם בגטאות אחרים, בפעילות חברתית, תרבותית ומחקרית. הם הגדילו עשות והחלו בחיבור "האנציקלופדיה של לודז'". מסוף 1943 ועד מחצית 1944 כבר נכתבו בה מאות ערכים בידיש ובגרמנית, להם תרם זלקוביץ' מפרי עטו כמה עשרות. הוא עבד גם כמורה בגטו והמשיך לחקור, לכתוב סיפורים ולפרסמם, עד שגורלו נחרץ כשנשלח לאושוויץ בימיו האחרונים של הגטו ונרצח שם.

גטו לודז' היה אחרון הגטאות שחוסלו בידי הגרמנים. זה היה באוגוסט 1944. מתוך למעלה ממאתיים אלף יהודים, שנכלאו בו בראשית 1940, נותרו בחיים פחות מעשרת-אלפים. בשל ההתקדמות המהירה של הצבא האדום לא הספיקו מפקדי הגטו להשמיד ראיות, וכך שרדו מסמכים רבים, גרמניים ויהודיים, ובתוכם יומנים, מחקרים וכתבים אישיים, צילומים וחפצים.

הגרמנים הותירו כאלף מיושבי הגטו במקום, כדי לנקות אותו, והללו אספו והחביאו חומרים חשובים, שמהם ניתן ללמוד רבות על החיים בגטו ואף על קורות יהודי העיר לפני המלחמה.

בין המיסמכים שנשמרו נמצאו גם כתביו של אחד האינטלקטואלים המובילים בלודז', ששמו לצערנו אינו ידוע ברבים, יוסף זלקוביץ'. יליד 1898, היה זלקוביץ' סופר וחוקר בולט כבר בתקופה שבין שתי מלחמות העולם. הוא עבד בסניף הלודז'אי של מכון יווא, "המכון המדעי היהודי" שהוקם בוויילנה ב-1924 והתרכז בחקר השפה והספרות היידית במחקר היסטורי ואתנוגרפי של העם היהודי. מיסמכים רבים של המכון

הכתבים ששרדו

המחקר שכתב ד"ר ירון ניר פרייזגר בהנחייתו של פרופ' עמוס גולדברג, מחייה את דמותו המיוחדת של יוסף זלקוביץ' באמצעות עיון בכתביו העשירים ששרדו, ועל-ידי ניתוח הסיפורים הקצרים שכתב. הוא תאר את חיי היומיום של היהודים בעיר הגדולה לפני המלחמה, שאופיינו בעוני ובפערים חברתיים, ואת חייהם בגטו, שהיו כמובן קשים הרבה יותר.

סיפוריו, שנכתבו ביידיש, עוסקים בגורלו של האדם הפשוט ויש בהם גם ביקורת חברתית נוקבת. המחקר משווה בין הסיפורים שנכתבו לפני המלחמה לאלה שנכתבו בגטו, ומנתח את ההבדלים המשמעותיים ביניהם במספר סוגיות משמעותיות.

קטעים מיומנו האישי של זלקוביץ' כבר פורסמו לפני כשלושים שנה בתרגום לעברית (רשימות מגטו לודז', בימים הנוראים ההם, עורכת: מיכל אונגר, יד ושם 1994), וחלקם תורגמו לאנגלית בספרו של החוקר סמואל קסוב (2015 Yale) אך המחקר החדש מתרכז, כאמור, בעיקר בעזבונו הספרותי.

כך, יש לספר שלפנינו שתי פנים - הוא גם מחקר אקדמי מדוקדק, וגם מכיל בתוכו כשבעים עמודים של ספרות נדירה - עשרה מסיפוריו הקצרים של זלקוביץ', אשר לראשונה מתורגמים כאן לעברית בידי נאוה ליטבק.

סיפורי בתים

כבר בשנות העשרים של המאה הקודמת פירסם זלקוביץ' שתי סדרות

של סיפורים על בתים ברובע באלוט בצפון העיר, רובע הידוע בעוניו מרוד, בתנאי המגורים העלובים, וברחובותיו הצרים, שלא היו בהם מערכת ביוב מסודרת ולא חשמל. עשרות בתי מלאכה ומפעלי טקסטיל פעלו בו וברבים מהם עבדו יהודים. יהודים רבים, שהיגרו ללודז' במאה התשע עשרה בחיפוש אחר פרנסה, התיישבו ברובע באלוט. זלקוביץ' כסופר, חוקר ועיתונאי, הסתקן ונמשך אליהם, ביקר בבתיהם וכתב על חייהם. הרובע נכלל מאוחר יותר בגטו.

"תיאור הדלות היה חלק ממסורת הספרות היהודית בפולין בין שתי מלחמות העולם", כותב ניר פרייזגר, ספרות שעסקה במצבו של האדם הפשוט ובמלחמת הקיום שלו (עמ' 42). שבעה-עשר סיפורים כתב זלקוביץ' בשנים 28-1927, תחת הכותרת "בבתי באלוט", לאחר שביקר בהם וחזה במו עיניו במצוקתם.

בהיותו בגטו נשלח לסייר בדירות של נזקקים שקיבלו קצבאות סעד, ובעקבות זאת כתב שוב סיפורי בתים. המחקר משווה בהרחבה בין שתי קבוצות הסיפורים הללו ומצביע על הדומה ועל השונה ביניהן, על תפיסת המרחב של הסופר שהשתנתה ועל מקומו שלו בתוך הסיפור.

כך למשל, בשני סיפורים על נשים זקנות הגוססות לבדן בביתן העלוב ומצפות לשווא שמישהו מקרוביהן יגיע לעזרתן, מתאר זלקוביץ' את עצמו כצופה חיצוני בסיפור המוקדם שהגיבורה בו מגלה אופטימיות, ואילו בסיפור הגטו הוא נכנס לדירה ומנהל דיאלוג

ילדים בגטו לודז' שבפולין

ביקוריו בדירות שבגטו הולידו תיאורים של עליבות, זוהמה ועזובה. מפחיד שכך חיים בני אדם, כתב. גם כאן – המרחב האורבני משפיע ישירות על חייו של היחיד ומעצב את גורלו. באמצעות הספרות ניסה זלקוביץ' להבין את הקריסה הנפשית והפיזית של גיבוריו, שהובילה בהכרח למוות.

רעב ומחלות

פרק ארוך מקדיש ניר פרייזגר לתפיסת המוות בגטו, בו המוות ההמוני היה נוכח ויומיומי כבר מתחילת הדרך, עוד לפני השילוחים להשמדה שיטתית. כבר במחצית הראשונה של 1940 רווחה האימרה, כי "מלאך המוות בגטו לודז' הוא הרעב" (עמ' 159). בכל סיפורי הדירות של זלקוביץ' נוכחים הסבל והמוות מרעב, ממחלות, ממגפות ומקור,

עם הזקנה, שמשפחתה כבר לא קיימת ובדירתה אין אפילו דלת, ולא מוצא שם שום תקווה, שכן גורלה צפוי מראש. זלקוביץ' חקר את היחסים בין הבית לסביבה, והבין כי הבתים שתיאר בשתי התקופות אינם מקום המייצר ביטחון ליושביהם. "הבית שלא מילא את תפקידו... מבלית את טשטוש הגבולות בין בית ובטחון לבין סביבה חיצונית מאיימת" (עמ' 45). הסיפורים מספקים תמונה מפורטת של חיי היומיום הקשים, המאבק המתמיד להשגת פרנסה והתפרקות עולמם הפרטי של הגיבורים ומשפחותיהם נוכח התפוררות הסביבה. משתקפת בהם תפיסה דטרמיניסטית של המציאות – המיקום בו נולדת וגדלת הוא הקובע את המשך חיך, ולפרט אין אפשרות להיחלץ מן המצוקה. כך היה לפני המלחמה, וכך ביתר שאת גם בגטו.

סיבה בכל מקרה, אולם יש הבדל אם הקורבן "הובא לאל שעשוי מאבן או לאל חי שנענה לו" (שם).

לפי הניתוח של החוקר, זלקוביץ', שעזב את הבית החסידי בו גדל, טוען את המושג 'מרטיר' במשמעות יהודית, מנקודת מבטו החילונית, ומבקש לתת משמעות למוות, כחלק מן המאבק באויב ושמירה על הכבוד העצמי. כך, המוות מעניק משמעות לחיים ו"ההקרבה הופכת את האדם לקדוש ויוצרת הכרה בערך שמאחורי המוות, אמונה שהמוות הכרחי ובאופן פרדוקסלי, בונה" (עמ' 163).

שינויים בזהות היהודית

נושא סבוך נוסף בו עוסק זלקוביץ' בסיפוריו – הן לפני המלחמה והן במהלכה – הוא הזהות היהודית במציאות משברית. במחקרים שנערכו בגטו הייתה התייחסות לעניין השפעת החיים במקום על קיום מצוות הדת, על שמירת עיקרי האמונה, החגים והמסורת, ובמיוחד נשאלה השאלה הגדולה – מהי משמעות היות יהודי בגטו?

נציג כדוגמה את "מאמרי החתונה", שנכתבו בידי חוקרים שונים ודנו בשינויים שחלו במנהגי החתונה בגטו. חתונה היא במהותה אירוע אופטימי ומלא תקווה, המנוגד למציאות המוות בגטו ומעידה על אמונה בעתיד. אז איך חגגו חתונות במציאות איומה שכזאת?

במאמר ארוך ומפורט ועשיר בהערות שוליים ניתח זלקוביץ' את הכללים הדתיים וההלכות שהיו מחוייבים בחתונות בעבר. הוא הציג את החתונה

אותם הוא מתאר בצורה מוחשית. מראה פניהם הצהובות וגופם הכחוש של המתים מוטלים בדירות, שהפכו למרחב של מוות. בשלב ראשוני זה עדיין היו שמות למתים והם נקברו כיחידים, תוך קיום מנהגי הקבורה והאבלות היהודיים.

מן הסיפורים ניתן ללמוד, כי כל עוד יכלו, הקפידו דרי הגטו לקיים את המנהגים שהיו מקובלים לפני המלחמה, דבר שהיה משמעותי מאד בעיני זלקוביץ'. אך כאשר שיעורי התמותה הגבוהים לא איפשרו זאת עוד, הוא כתב באחד מן הסיפורים כי "כל הלך המחשבה היהודית השתנה לחלוטין תחת מכבש הגטו... אצל שום אומה ולשון בעולם, בשום תנאים, לא קברו בני אדם כפי שקוברים בגטו", ותאר בזעזוע את הבהילות ואת חוסר הכבוד שנכח בהם בעת הטיפול במתים.

הסופר אינו מאשים בכך את הגרמנים בהכרח, אלא את הגטו העומד כיישות בפני עצמה. הגטו הוא "השלילה הגדולה של התרבות והקידמה... ומחק תוך זמן קצר את הגבולות בין קודש לחוסר כבוד, כפי שמחק את הגבולות בין שלי לשלך, בין מותר לאסור, בין הגון ללא הגון" (עמ' 161).

בסיפור "בכוחה של אמונה" מתקיים דיון מעניין ואוניברסלי בין זוג אוהבים בשאלה, האם הקרבת החיים נותנת משמעות למוות? האישה תוקפת בזעם את רעיון קידוש השם, ובעיניה הקרבת החיים היא קריאה לא נכונה של המציאות בגטו. הגבר הנסער למשמע דבריה, עונה לה, שבגטו נשפך דם ללא

המלאכה שפעלו בו, שמספרם היה למעלה ממאה, ואשר העסיקו רבים מיושביו, כולל ילדים, נשים וקשישים. זאת, מתוך אמונה שחדיר בהם רומקובסקי כי כל יעבדו - יישארו בחיים. מובן שעניין חשוב זה מצא דרכו אל כתביו של זלקוביץ' ולהתייחסות מעמיקה שלו גם כסוציאליסט.

כתביו מספקים מידע חשוב על נושא שאינו מזוהה עם הגטאות - מחאות ושביטות של עובדים במאבק נגד תנאי העבודה ולמען העלאת שכר והגדלת כמות האוכל שהוקצב להם. מרתק לקרוא על כך, שגם כאשר היו מדוכאים ומושפלים, היו יהודים שסיכנו את חייהם והרימו קול למען תנאי עבודה צודקים יותר, ולפעמים זה גם עזר, שכן, התוצרת שהופקה בגטו לודז' הייתה חיונית לגרמנים.

זלקוביץ' כתב מונוגרפיה ארוכה על המאפיות בגטו, דיווחים על עבודת נשים, ועל מיזמים כלכליים של יהודים, והנושא הופיע כמובן גם בעבודתו הספרותית.

עד רהוט וחד מטב

הפרק השלישי במחקרו של ניר רייזגר, "עבודה, עובדים ופרולטריון", מעניין במיוחד, בהאירו זווית פחות מוכרת של חיי היהודים בתקופת השואה. עבור זלקוביץ' הפך הנושא למרכזי בכתיבתו בתקופת הגטו, וגם כאן מודגש השוני בין ההתייחסות אליו לפני המלחמה ובמהלכה.

"העבודה הייתה אחת מהפרספקטיבות שדרכן התבונן זלקוביץ' בעולם שסביבו

כאחד משלושת הרגעים החשובים בחיי האדם: הלידה, החתונה והמוות, ולדבריו, "אדם הלוקח אישה כשרה, מקיים את התורה מא' ועד ת'". אלא שהמציאות בגטו הביאה את התושבים לוותר על עיקרי היהדות ולשבור מסורות, שהיו נהוגות שנים ארוכות, שהרי "ממילא אין מנהג, אין חוק, אין דין" (133).

זלקוביץ' גם הזכיר את חלקו של ראש היודנראט בגטו, מרדכי חיים רומקובסקי, אישיות שנויה במחלוקת עד היום, שהיה אחראי לשינוי המנהגים, והתיר עריכת החתונה בידי אדם שמכיר את הדין אך אינו בהכרח רב, מה שעורר התנגדות בקרב תושבי הגטו שומרי המסורת. אולם זלקוביץ' דווקא תמך בו וטען, כי השינויים שהכניס היו מחויבי המציאות ואיפשרו לקיים "חתונה, שהיא אירוע משמח, הקורה אפילו פה בעמק הבכא" (עמ' 136).

העניין של זלקוביץ' במנהגי החתונה התבטא גם ביצירתו הספרותית ולא רק במחקריו האקדמיים. הן בסיפורים שנכתבו לפני המלחמה בסדרת "אנשים פשוטים", והן באלה שנכתבו בגטו.

הוא תיאר בהם לפרטי פרטים חתונות על כל שלביהן - מן ההיערכות לטקס ועד לקיומו בפועל, תוך הצבעה על השינויים. הוא כתב, כך מסכם ניר פרייזגר, "כאיש ייווא החי עם חברי קהילתו באזור של אסון, ומתבונן בחרדה במנהג מרכזי הולך ונעלם. מתבונן, למעשה, בקהילתו ההולכת ונעלמת" (עמ' 137).

העבודה היא דרכנו

גטו לודז' היה ידוע במפעלים ובבתי

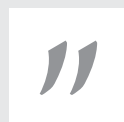
בעת ובעונה אחת חלק בלתי נפרד מן הקהילה וגם מתבונן וצופה מבחוץ. המבט הכפול הזה, יחד עם הניתוחים המעמיקים של ניר פרייזגר של היצירות והכתבים, שלמרבה המזל שרדו, מאפשר רמה נוספת של הבנה של מה שכמעט בלתי ניתן להבינו – כיצד התנהלו החיים היהודיים בגטאות במלחמת העולם השנייה.

ד"ר שרה אוסצקי לזר

ובאמצעותה ניסה להבין אותו", כותב ניר רייזגר, אולם בחלק מהכתיבה עליה בגטו "הוא נותר באופן חריג ללא מלים, והביא את הדברים כפי שהם, מבלי להביע את עמדתו. התנאים החריגים יצרו שבר בכתיבתו" (עמ' 112).

ולסיכום: השילוב של ספרות ומחקר בעזבונו של יוסף זלקוביץ' מאפשר מבט ישיר אל תוך תוכם של חיי הגטו מבעד לעיניו של עד רהוט וחד מבט, שהיה

"החברה הישראלית זקוקה כאוויר לנשימה בעת ההיסטורית הזאת לתקשורת נשכנית, ביקורתית ובוועטת, הזוכה לחופש ולעצמאות מרבית, המביעה עמדה תקיפה בסוגיות השעה, ובה בעת מקפידה לשקף מגוון עמדות - מכלל הקשת הפוליטית, הזהותית וההשקפתית - ונמנעת מראיית מנהרה צרה ומגבילה... חשוב שכולנו נזכור את חשיבותה ותרומתה של התקשורת הישראלית, על שלל גווניה והשקפותיה, לשמירת מהותה הדמוקרטית של מדינת ישראל. לכולנו אינטרס משותף ומובהק: להגן על חופש העיתונות, להתברך במגוון שמשותף היטב מבין הערוצים, האתרים והעיתונים. עתידה הדמוקרטי של המדינה וחופש הביטוי בתוכה, על כל היבטיו, כרוכים זה בזה."

הנשיא יצחק הרצוג, "דיעות אחרונות", 12.12.2024